

Review by: ירחמיאל ברודי and Robert Brody

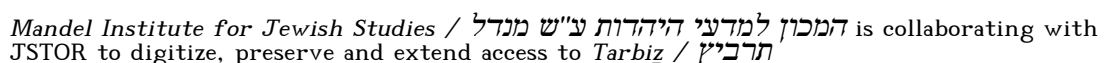
Source: *Tarbiz* / תשרי-כסלו תשנ"ה, כרך סד, תרביץ, חוברת א, (תשרי-כסלו תשנ"ה), pp. 139-152

Published by: Mandel Institute for Jewish Studies / המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל

Stable URL: <https://www.jstor.org/stable/23600553>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at <https://about.jstor.org/terms>

This content downloaded from
132.64.29.200 on Fri, 14 Oct 2022 14:31:20 UTC
All use subject to <https://about.jstor.org/terms>

מחקר ספרות ההלכות מתקופת הגאונים

מאת

ירחמיאל ברודי

נ' דנציג, מבוא לספר הלכות פסוקות עם תשלום הלכות פסוקות, הוצאת בית המדרש לרבנים באמריקה, ניו-יורק וירושלים תשנ"ג, 708 עמודים

הספר המונח בזה בפני הקורא הוא תרומה חשובה ביותר לחקר ספרות הגאונים, ובפרט לחקר אחד הסוגים המרכזיים של ספרות זו: ספרי הלכה מקיפים, הכתובים בתערובת של עברית וארמית. המפורסמים והחשובים מבין ספרים אלה הם החיבורים 'הלכות פסוקות' ו'הלכות גדולות',² הקשורים זה בזה בצורה הדוקה. שרידים של חיבורים נוספים השייכים לאותו סוג ספרותי (או גובלים בו) ידועים לנו, בעיקר מתוך קטעים שנמצאו בגניזה הקהירית. המחקר של דנציג מתמקד בשאלות ביו-ביבליוגרפיות הקשורות לספר 'הלכות פסוקות', אך הדיון בשאלות אלה מחייב התייחסות נרחבת ל'הלכות גדולות' ולחיבורים אחרים, וכן למקורות בעלי אופי שונה (תשובות או פסקים) המיוחסים לרב יהודאי גאון, שאף חיבור 'הלכות פסוקות' מיוחס לו. כל העוסק מכאן ואילך באחד מתחומים אלה יודקק תכופות לספרו של דנציג.

המחבר מצטיין בחריצותו ובהיקף המקורות שבדק לצורך עבודתו. אפשר לחלק מקורות אלה לשלושה סוגים: (1) קטעי הגניזה; (2) ספרות הראשונים; (3) ספרות המחקר. שליטתו של דנציג בכל אחד מתחומים אלה מרשימה ביותר: הוא הגיע לפינות נידחות של אוספי הגניזה; לחיבורים רבים מימי הביניים הטמונים עדיין בכתב-יד, נוסף על אלה שכבר פורסמו; ולמחקרים שפורסמו בכתבי-עת ששבקו חיים לפני מאה שנה ויותר. כך עלה בידו לזהות כמאה וארבעים דפים בין קטעי הגניזה השייכים ל'הלכות פסוקות' ולמיינם לפי הטפסים שמהם שרדו, וכן לאסוף מאות מובאות מתוך החיבור, בספרות הגאונים והראשונים.

הספר פותח בשני פרקים המתארים את הרקע ההיסטורי להבנת התהוותה של ספרות ההלכות של תקופת הגאונים בכלל, ושל ספר ההלכות המיוחס לרב יהודאי גאון בפרט. הפרק הראשון מוקדש לניסיון לעמוד על המניעים שהביאו לפריצת החומה, שכביכול מנעה מראשוני הגאונים לחבר ספרים בתחום ההלכה, ולאסוף מסורות על הלכות שהגאונים ייחסו לחכמים קדמונים עלומי שם: לפעמים אלה הם 'רבנן סבוראי',

1 כתב-יד אחד מכיל את רובו של החיבור ('כתב-יד ששון', המצוי כיום בידי אספן קנדי) ויש עוד קטעים רבים שלו, בעיקר קטעי גניזה. את הטקסט של כתב-יד ששון הוציא לאור: ס' ששון, הלכות פסוקות לרב יהודאי גאון זצ"ל, ירושלים תשי"א. לסקירת קטעים מן החיבור שפורסמו בעבר, ראה: דנציג, עמ' 77–82; הספר של דנציג מכיל פרסום של קטעים נוספים רבים (ראה להלן, עמ' 142).

2 המהדורה האחרונה: ע' הילדסהיימר, ספר הלכות גדולות, א–ג, ירושלים תשל"ב–תשמ"ו (להלן: הילדסהיימר); לפי המהדורות הקודמות, ראה: שם, א, עמ' טו–טז; דנציג, עמ' 187.

לעתים – 'רבנן קמאיי', 'ראשוני ראשונים' וכדומה; חלק ניכר מתוך ההלכות המעטות הללו מופיע אף בספר 'הלכות פסוקות' ובספרים אחרים הקרובים לו באופיים. הפרק השני מרכז את הידיעות המעטות שבידינו על אישיותו ופועלו של רב יהודאי גאון³ ועל תלמידיו, שדנציג נוטה לייחס להם את עצם הכתיבה של 'הלכות פסוקות', תחת פיקוחו של הגאון. המחבר מנסה בשני הפרקים להראות שרב יהודאי היה ידוע כמסרן חשוב במיוחד של מסורות של חכמים (בתר-תלמודיים) קדומים, ובכך לחזק את המסורות המייחסות לו חיבור הלכתי מקיף – כינויו הרווח בתקופת הגאונים הוא 'הלכות רב יהודאי' – שיש לזהותו (ראה להלן) עם ספר 'הלכות פסוקות'.

מתוך הנחה שכבר הוכח שהחיבור המיוחס לרב יהודאי אינו אלא ספר 'הלכות פסוקות' המצוי בידינו, המחבר עובר לסקירת תפוצת הספר וכינויו בימי הביניים. הוא עורך רשימות של המשתמשים בספר לפי אזורים גיאוגרפיים; לצורך זה הוא נעזר אף בחומר תיעודי (בעיקר רשימות ספרים) מן הגניזה. כמו כן הוא בודק את הכינויים המרובים המתייחסים כולם, לדעתו, לאותו חיבור; ולעומת זאת הוא מציין שמקצת הכינויים האלה, כולל הכינוי 'הלכות פסוקות' עצמו, שימשו אף לחיבורים אחרים.⁴ עדות חשובה נוספת לתפוצת הספר, ולחשיבותו בעיני ציבור רחב למדי, מצויה בתרגומי הקדומים, לעברית ולערבית-יהודית. תרגומים אלה ידועים בעיקר מקטעי הגניזה (פרט לנוסח אחד, המכיל את רובו של התרגום העברי, שנדפס כבר במאה ה'ט"ו, וידוע בכינוי 'הלכות ראו'); רבים מן הקטעים האלה מזוהים לראשונה בספרו של דנציג. מכאן חוזר המחבר לעדויות הישירות לנוסח ספר 'הלכות פסוקות', דהיינו כתבי-היד המכילים את הטקסט המקורי, הכתוב בתערוכת של ארמית ועברית. הוא סוקר את תולדות הגילויים והפרסומים בתחום זה, ומקדם הרבה את מצב המחקר בו: בעיקר בהוספת קטעים רבים שהוא זיהה באוספי הגניזה, אך גם במחיקת מספר קטעים שנחשבו בשעתם כשייכים לחיבור זה, וכעת מתברר שאינם כאלה.

ארבעת הפרקים הבאים (עמ' 109–269) ניתוחיים יותר. כאן מנסה המחבר לתהות על קנקנן של יצירות שונות השייכות לסוגה ('ואנר') של ספרות ההלכות, ולעמוד על היסודות המשותפים להן ועל התכונות הייחודיות של כל אחת מהן, וכן על השימוש שעשו מקצת היצירות הללו זו בזו. תחילה עוסק המחבר בספר 'הלכות פסוקות'; הוא מנסה להראות שאופיו מתאים לתקופתו של רב יהודאי גאון ולהפריך את הטענות שהוצעו (בעיקר על-ידי ע' הילדסהיימר) לשלילת הויהו המקובל בין ספר 'הלכות פסוקות' שבידינו לבין הספר שייחסו הקדמונים לרב יהודאי גאון או לתלמידיו.⁵ דנציג קובע שמטרת החיבור היא פסיקת ההלכה (לדיינים וראשי קהילות, ולא לציבור הרחב), ואף קטעי התלמוד המובאים בו ללא סיכום הלכתי נועדו לשרת מטרה זו – למרות מקרים בודדים שבהם סותר 'הלכות פסוקות' את עצמו ממקום למקום. סקירה נרחבת מוקדשת למקורותיו של 'הלכות פסוקות', שהם בעיקר התלמוד הבבלי ופסקים בעלי סגנון ייחודי, שמקצתם מיוחסים לסבוראים (ראה להלן, עמ' 147–148). לאחר מכן דן דנציג בספר הקרוב ביותר ל'הלכות פסוקות', הלא הוא 'הלכות גדולות', ומשווה ביניהם. הוא מביא את העדויות המייחסות את 'הלכות גדולות' לרב שמעון קיירא, וקובע בצדק שיש להעדיף מסורת ייחוס זו על הייחוס לרב יהודאי גאון, שרווח בספרות האשכנזית של ימי הביניים. איננו יודעים מאומה אודות זמנו ומקומו של חכם זה, פרט למסקנות שניתן

3 העדויות המוסמכות יחסית מצויות בספרות הגאונים, אך דנציג מנתח גם את עיקרי העדויות של הראשונים. ראה גם להלן, עמ' 141–142.

4 ידיעה זו מציבה סימני שאלה לגבי מקורות מסוימים המתייחסים, לדעת דנציג, לספר 'הלכות פסוקות'; ראה להלן, עמ' 142 והערה 11, עמ' 144 והערה 25.

5 ראה להלן, עמ' 142 והערות 11–12. בעמ' 113–124 מעלה דנציג את השאלה, האם הרקע ל'הלכות פסוקות' הוא סוראי או פומבדיתי (כידוע, רב יהודאי גאון השתייך רוב ימיו ליישובת פומבדיתא, אך נלקח משם כדי לעמוד בראש ישיבת סורא). לאחר ניתוח זהיר של המקומות שמהם ניתן לכאורה ללמוד על עניין זה, הוא מגיע למסקנה שאי-אפשר להכריע בשאלה זו, וייתכן שמחבר 'הלכות פסוקות' נמנע במתכוון מלקוּט עמדה בשאלות השנויות במחלוקת בין הישיבות.

להסיק מניתוח חיבורו; לאחר ניתוח המקורות הקשורים לעניין, דנציג מציע לתארך את החיבור לרבע האחרון של המאה התשיעית לסה"נ (ראה להלן, עמ' 149). המחבר מציג גם תיאוריה חדשה באשר למהות ענפי הנוסח וה'מהדורות' של החיבור (ראה להלן, עמ' 150–151).

בהמשך משווה דנציג בין שני החיבורים ומתאר מספר תופעות בולטות, המלמדות לדעתו (אך ראה להלן, עמ' 149–150) על קדמותו היחסית של ספר 'הלכות פסוקות' לעומת ספר 'הלכות גדולות'. המקורות הספרותיים של 'הלכות גדולות' הם מרובים ומגוונים בהרבה מאלה של 'הלכות פסוקות', והם כוללים מקורות ארצישראליים שונים מתקופת האמוראים ואילך; כן ניכר בו שימוש נרחב יותר מאשר ב'הלכות פסוקות' במסכתות ה'מיוחדות', שלא נלמדו ברגיל בישיבות הגאונים. מורכבותו של 'הלכות גדולות' משתקפת גם בכפילויות ובסתירות הפנימיות המרובות יחסית המצויות בו; בניגוד ל'הלכות פסוקות', יש ב'הלכות גדולות' הקדמה – לא ברור אם היתה בחיבור מלכתחילה – חידוש צורני בולט בתולדות הספרות הרבנית. בהתאם לגישה המקובלת (ובניגוד לדעתו של ע' הילדסהיימר), דנציג קובע שתופעות אלו נובעות מכך, שר' שמעון קיירא השתמש במקורות שונים – בעיקר 'הלכות פסוקות' וספר השאלות – שלא תמיד דאג לשילובם המושלם. לדעתו, אף ריבוי הנוסחים והמהדורות של 'הלכות גדולות' (בניגוד ל'הלכות פסוקות', ששינויי הנוסח בו מצומצמים, ראה להלן, עמ' 142), מלמד על תיארוך מאוחר יותר. לאחר מכן מובאת 'רשימה קצרה של כמה מקומות שחולק בעל הלכות גדולות על ההלכות פסוקות, ולמרות שאין ללמוד ממנה לגבי קדמות ההלכות פסוקות [...] יש בה חומר מעניין באשר לשינויים הקיימים בין שני החיבורים'. בסיום חטיבה זו נערכת סקירה של חיבורים נוספים השייכים לסוגה הכוללת את 'הלכות פסוקות' ו'הלכות גדולות', או קרובים אליה. אלה בעיקר שרידים מקוטעים של ליקוטים המבוססים על שני החיבורים הנסקרים. דנציג מכנה חיבורים אלה (בעקבות אזכורים בספרות ההלכה וכתורות המצויות במקצת השרידים) 'הלכות קטנות'. עניין לעצמו קובע החיבור הידוע בשם 'הלכות קצובות' (אם כי כינוי זה לא נתייחד לאותו חיבור בלבד, כפי שמעיר דנציג), שמחברים מסוימים ייחסוהו לרב יהודאי גאון. דנציג, בעקבות מרגליות, קובע שחיבור זה מבוסס בחלקו על 'הלכות פסוקות', ושרב האי גאון התכוון אליו כשכתב על 'הלכות אילו של מר רב יהודאי זצ"ל [...] בתריה כשיעור מאה שנים אייתנון שבואין לבבל' (עיין להלן, עמ' 142–145). החטיבה הבאה, הנחלקת לחמישה פרקים (עמ' 271–501), עוסקת בריכוז כל האזכורים בספרות הגאונים והראשונים, שיש בהם כדי לשפוך אור על זיהויו של ספר 'הלכות פסוקות' ועל ייחוסו לרב יהודאי גאון. תחילה נידונו שני מחברים בני המאה התשיעית מחוץ לעולם ה'רבני' שהשתמשו בספר 'הלכות פסוקות': בנימין אלנהונוני ואלדד הדני. לאחר מכן מובאים מקורות בתשובות הגאונים, המזכירים לרוב את 'הלכות רב יהודאי (גאון)'. אף שחלק ניכר ממובאות אלו אינו מצוי כלשונו בספר 'הלכות פסוקות' שלפנינו, המחבר מנסה להראות שכל המקורות האלה אכן מכוונים לחיבור אחד ויחיד, שרווח אמנם בנוסחים שונים במקצת, אך לא ב'מהדורות' שונות. שני פרקים מוקדשים למובאות בספרות הראשונים, לרוב בשם 'הלכות פסוקות' או 'רב יהודאי גאון'. בפרק אחד נידונו אותן מובאות שמקורן ככל הנראה ב'הלכות פסוקות', ובשני – מובאות על שם 'הלכות פסוקות' שאינן מתאימות לספר 'הלכות פסוקות'. דנציג ממיין מובאות אלו בקפדנות, ומגיע למסקנה שלעיתים מדובר במובאות מ'הלכות גדולות' (והמחברים בימי הביניים לא תמיד דייקו בהבחנתם בין שני החיבורים), ולעיתים מדובר בחיבורים אחרים, שנתכנו אף הם 'הלכות פסוקות' (ובהם אוסף של תשובות גאונים מקוצרות). בשני הפרקים האחרונים שבחטיבה זו רוכזו המובאות (בספרות הגאונים ובספרות הראשונים) בשם רב יהודאי גאון. באשר למובאות שבספרות הגאונים, המחבר שואף להראות שהדעות המיוחדות לגאון תואמות ברובן המכריע את המצוי ב'הלכות פסוקות'.⁶ באשר לספרות הראשונים, מכונסות כאן רק מובאות שמקורן אינו ב'הלכות פסוקות' (המובאות מ'הלכות פסוקות' על שם 'רב יהודאי' הובאו בפרק קודם), והמחבר מעמידנו על סוגים שונים של ייחוסים מפוקפקים או מוטעים לגאון זה.

6 ראה להלן, עמ' 146 והערה 36.

הפרק האחרון בגוף החיבור סוקר בקצרה את שינויי הנוסח העיקריים בין כתב־יד ששון, המכיל את רובו של ספר 'הלכות פסוקות', לבין קטעי הגניזה המרובים (את חלקם הגדול זיהה כאמור דנציג עצמו).⁷ ברוב המקרים, המחבר מנסה לקבוע מהו הנוסח המקורי בספר ולהסביר את היווצרות הנוסח המשוני. האיטוסף השיטתי של נתונים טקסטואליים תורם תרומה מכרעת להבהרת מספר סוגיות הקשורות בספר הלכות פסוקות ובחיבורים הסמוכים לו; נציין כאן כמה מן הדוגמאות החשובות. (1) קרוב לוודאי שהספר נפוץ במהדורה אחת בלבד, בניגוד להשערתם של כמה חוקרים שעסקו בנושא.⁸ בפרט מתברר שהחיבור העברי המכונה 'הלכות ראו', שרובו מתורגם מספר 'הלכות פסוקות', אינו תרגום מילולי המבוסס על מהדורה שונה של הספר, אלא שילוב של עיבוד ותרגום, ויש להניח שהמתרגם הוא שגם ערך ועיבד חיבור זה.⁹ (2) הספר אינו משתמש בתלמוד הירושלמי, או בחיבורים ארצי־ישראליים אחרים המאוחרים לספרות התנאים.¹⁰ (3) 'הלכות פסוקות' הוא הספר שהיה ידוע בתקופת הגאונים בכינוי 'הלכות רב יהודאי גאון' (וכדומה),¹¹ ושלפי עדות הגאונים שימש מקור ל'הלכות גדולות'; עדות זו אף מתאשרת על־פי בדיקה עצמאית של הנתונים. כל המסקנות הללו מנוגדות לתיאוריה שפיתח ע' הילדסהיימר, שלפיה ספר 'הלכות רב יהודאי גאון' אבד, והספר המכונה 'הלכות פסוקות' אינו אלא קיצור מאוחר של 'הלכות גדולות'.¹² ברכה לעצמה קובעת החטיבה (עמ' 549–622) המכונה 'תשלום הלכות פסוקות', שבה השלים דנציג, בעיקר על־פי קטעי הגניזה, את רוב החלקים של היצירה החסרים בכתב־יד ששון. זוהי תרומה חשובה ביותר להכרת חיבור זה בפרט, וספרות ההלכות של תקופת הגאונים בכלל, וצעד חשוב לקראת מהדורה ביקורתית של ספר 'הלכות פסוקות' כולו.¹³

ייחוס הספר

לפי אחת התזוזות המרכזיות של המחבר, יש לקבל את הייחוס המסורתי של ספר 'הלכות פסוקות' לרב יהודאי גאון – בנוסח המסויג (שאף הוא מסורתי, ראה להלן) הגורס שהספר נכתב או נרשם בידי תלמידי הגאון, אך

- 7 רישום מפורט של קטעי הגניזה (הן אלה שהיו ידועים מקדמת דנא, והן אלה שדנציג זיהה לראשונה), ומיונם לפי כתב־יחיד שמהם שרדו (22 במספר), מצוי בעמ' 625–636 של הספר.
- 8 ראה: דנציג, עמ' 57–64, 83–84 (המינוח של המחבר מסורבל ומעומעם במקצת, אך כוונת הדברים ברורה).
- 9 ראה: שם, עמ' 58–61.
- 10 ראה: שם, עמ' 261–351. העדר השימוש בירושלמי (ובמקורות ארצי־ישראליים מאוחרים יותר) אופייני לספרות הגאונים הקודמת לרב סעדיה גאון ('הלכות גדולות' יוצא דופן מבחינה זו). ראה: 'ברודי, תשובות רב נטרוני בר הילאי גאון, ירושלים תשנ"ד, עמ' 72–73 והערה 30. למובאה בודדת ממסכת שמחות, ראה: דנציג, עמ' 163, והשווה: ספרי, שם, עמ' 89.
- 11 אף שמקצת הדוגמאות – בייחוד אלה שזמנן קודם למחצית המאה העשירית – מעוררות קשיים לא מבוטלים (ראה: דנציג, עמ' 288–314), וניתן להעלות על הדעת שבתקופה זו יותר מחיבור אחד נכתב בכינוי 'הלכות רב יהודאי גאון'.
- 12 ראה: דנציג, עמ' 74–76 (מראי מקום לדיונים של הילדסהיימר בסוגיה זו רשומים בהערה 21 שם). ש' מורל כבר הפריך כמה מטענותיו המרכזיות של הילדסהיימר, וראה מאמרו 'לביור יחס הלכות פסוקות כ"י ששון להלכות גדולות', *HUCA*, 46 (1975), עמ' 510–532 (צוין בהערה 22 של דנציג, שם).
- 13 כאשר תגיע שעתו של פרסום כזה, יש מקום לעיון נוסף בכל הקשור לתיקון הליקויים והשגיאות של הטקסט הנמסר בכתב־יחיד. לדוגמה: אצל דנציג, עמ' 557, ברור שחסרה המלה 'בבא' בסוף שורה 7. שם, עמ' 571, שורה 15: צריך לומר 'בלוי' במקום 'כלי'. בעמ' 574, סוף שורה 21, צריך לומר 'אותה שבת' במקום 'את השבת'. שם, שורה 5, יש להגיה 'לועסין' ולא 'לועס' במקום 'לועין' שבכתב־היד, ואין צורך להגיה את 'בשיניהם' שבהמשך. לעומת זאת, ההגהה (לספר) 'לכפר' (עמ' 560, שורה 17) תמוהה בעיני. כללית יש לעיין היטב באפשרות, שכתב־יד ששון מכיל הוספות שמקורן ב'הלכות גדולות'; ראה: דנציג, עמ' 513–514, 523, 531, 543–544.

(כך נוטה דעתו של המחבר) תחת פיקוחו והדרכתו.¹⁴ נגד הנחה זו ניתן להביא כמה וכמה טיעונים, המצטברים למסקנה מנוגדת: סביר יותר להניח, שהספר המיוחס לרב יהודאי נתחבר מחוץ לבבל,¹⁵ ואף אם נתחבר בידי תלמידים) של רב יהודאי – דבר שאינו מוכח כלל – לא נערך במחיצתו ובהדרכתו האישית, ולכן אין לראות בתוכנו ייצוג של תורת רב יהודאי. אסקור בקצרה את עיקרי השיקולים נגד הייחוס המסורתי:¹⁶

(1) קרוב לוודאי שגאוני בבל, שקדמו לרב סעדיה גאון, לא חיברו ספרים בהלכה או בכל תחום אחר (כך סבור גם דנציג, ראה עמ' 109–110). קשה אפוא להניח, שרב יהודאי – שהצטיין דווקא בשמרנות קיצונית, לפי עדותו המפורסמת של תלמיד תלמידו, פירקוי בן באבוי¹⁷ – היה היחיד שחרג ממוסכמה זו.¹⁸

(2) לפי תשובה ידועה של אחד מאחרוני הגאונים (רב האי?),¹⁹ "...הלכות אילו של מר רב יהודאי גאון זצ"ל לית חזינא בבבל ביומי [ד] רב יהודאי אלא בתריה כשיעור מאה שנים אייתינן שבואין לבבל". דנציג, בעקבות מרגליות,²⁰ מפרש שהגאון מתכוון לחיבור הידוע בכינוי 'הלכות קצובות', שאף הוא נתייחס לרב יהודאי גאון, ולא לאותו חיבור המכונה 'הלכות פסוקות', שכינויו הרווח בתקופת הגאונים היה 'הלכות רב יהודאי גאון'. לדידי אין להוציא את הדברים מפשוטם, והסימוכים שהוצעו לפרשנות זו קלושים או מופרכים כליל, כפי שאפרט. לפי סיכומי של דנציג,²¹ 'ראיותיו העיקריות' של מרגליות הן שלוש: (א) הביטוי 'הלכות אילו של מר רב יהודאי גאון' רומז לקיומן של 'הלכות' אחרות של רב יהודאי גאון, והגאון המאוחר התבטא בצורה זו כדי להבחין בין 'הלכות רב יהודאי' סתם, שאת ייחוסן לרב יהודאי הוא קיבל, לבין 'הלכות אילו', שלדעתו נתייחסו לגאון בטעות; (ב) 'לא מצאנו שהתנגדו גאוני בבבל לעצם החיבור "הלכות רב יהודאי" [הלכות פסוקות]', למרות שלפעמים פיקפקו הגאונים בהלכה שמופיעה בו; (ג) 'לא ייתכן ש"הלכות רב יהודאי" [הלכות פסוקות] לא היה ידוע בבבל רק לאחר מאה שנה מזמן חיבורו, שהרי מצאנו שהגאונים הקדמונים [רב פלטי, רב שר שלום, רב נטרונאי] כבר נשאלו עליו'. דנציג טוען שבדיקותיו מאשרות את כל הטענות הללו של מרגליות, ומוסיף: 'ודי בדברים הקולעים של רב פלטי כדי להיווכח, שבוודאי אין

14 ראה למשל: דנציג, עמ' 31, 109–110, 122–123.

15 אם כי אין ספק שהוא מבוסס במידה רבה מאוד על מקורות בבליים (ראה להלן, עמ' 146–149; וכבר השימוש בשפה הארמית רומז לכך), והדעת נותנת שנתחבר בידי תלמידים) לשעבר בישיבות הגאונים.

16 דנציג מעלה (עמ' 22–23) טיעון אפשרי נוסף: פירקוי בן באבוי, תלמיד תלמידו של רב יהודאי, אינו מזכיר את חלקו בחיבור ספר הלכות כאשר הוא בא לשבח ולפאר את הגאון ומפעלו. אולם ייתכן להסביר שתיקה זו בדרכים אחרות, כפי שמציע דנציג, שם.

17 ראה: ל' גינצבורג (מהדיר), גנזי שעכטער, ספר ב: קטעים מכתבי הגאונים, ניראק תרפ"ט, עמ' 556–559, ומקבילה (מקוטעת) אצל: L. Ginzberg, *Geonica*, II, New York 1909, pp. 52–53. פירקוי שם כפי רב יהודאי את הדברים האלה (גנזי שעכטער, עמ' 558–559; גאוניקה, עמ' 53): 'שמעולם לא שאלתם אותי דבר ואמרתי לכם אלא דבר שיש לו ראיה מן התלמוד ולמדתי הלכה למעשה מרבי ורבי מרבו, אבל דבר שיש לו ראיה מן התלמוד ולא היה בידי הלכה למעשה מרבי, או שהיה בידי הלכה למעשה (מרבו אין לא) [מרבי ואין לו] ראיה מן התלמוד לא אמרתי לכם, אלא דבר שיש לו הלכה מן התלמוד והיה בידי הלכה למעשה מרבי'. אמנם, פירקוי כידוע אינו מצטיין בהצגה אוניברסיטאית של המציאות שהוא מתאר; אך דמותו של רב יהודאי, כפי שהיא משתקפת בדבריו, נראית לי סבירה ומשכנעת למדי.

18 דנציג (עמ' 111) כותב שחיבור 'הלכות פסוקות' הוא חריג בוודאי בין החיבורים בני תקופה זו – אמנם, אין בכך כדי לערער על ייחוס החיבור לתלמיד רב יהודאי. סיבות שונות גרמו לכך שחיבור הלכתי ייכתב בישיבתו של הגאון... ומפנה (בהערה 9) לדיונו בפתחת הספר, עמ' 1–8. אולם לדעתי אין ברקע המוצע שם (בעיקר בעמ' 1–2) כדי להסביר חריגה כה בולטת של אישיות כה שמרנית.

19 לדיון נרחב בתשובה זו ראה: דנציג, עמ' 261–265; והות המחבר בדונה שם, עמ' 264 והערה 124.

20 מ' מרגליות (מהדיר), ספר הלכות קצובות, 'ירושלים תש"ב', עמ' 19–18.

21 שם, עמ' 264, הערה 126.

המדובר כאן ב"הלכות רב יהודאי" ממש, שהרי עדותו היא [...] "שרוב העם מטין אחר הלכות קטועות" – ותופעה זו אפשרית רק אם היו ה"הלכות" בבבל מזמן, ולא אם הגיעו לשם רק במאה התשיעית, בערך בזמנו של רב פלטי. נראה לי ברור שאין ליחס משקל רב לשתי הטענות הראשונות²² – וארחיב את הדיבור בטענה השלישית.

(3) אף אם נסכים שרב פלטי, רב שר שלום ורב נטרנאי אכן נשאלו על 'הלכות פסוקות' (ראה להלן), אין זה סותר את ההנחה, שספר זה הגיע לבבל רק 'כשיעור מאה שנים' אחרי רב יהודאי, משתי סיבות פשוטות: (א) גאונים אלה כיהנו כמעט מאה שנים אחרי רב יהודאי;²³ (ב) שאלות שהופנו לגאונים יכולות לשמש כהוכחה שהחיבור היה ידוע במקומם של השואלים, אך אין בהן להוכיח שהחיבור היה מוכר במקומו של המשיב; יש להוכיח זאת מתוך התשובה דווקא.²⁴ כאשר בודקים את התשובות הנדונות, מתברר כי לא רק שאין למצוא בהן הוכחה כזאת, אלא שניתן ככל הנראה להוכיח את ההפך: לפחות אחד מגאונים אלה לא הכיר בעצמו את החיבור, והתייחסותו אליו מבוססת אך ורק על המובאה שבדברי השואלים!

ביתר פירוט: רב פלטי נשאל על מצב שבו 'רוב העם מטין אחר הלכות קטועות'. השערה רווחת וסבירה, אך כלל לא בטוחה, היא שהכינוי 'הלכות קטועות' מכוון לאותו חיבור המכונה ברגיל 'הלכות פסוקות'.²⁵ אך גם לפי הנחה זו, אין כאן עדות של רב פלטי לגבי המצב בזמנו בבבל (כפי שטען דנציג בכמה מקומות),²⁶ אלא עדות של השואל לגבי המצב במקומו.²⁷ (כפי שכתב דנציג עצמו בעמ' 1271). רב נטרנאי נשאל על הלכה שמצא השואל 'בהלכות מר יהודאי גאון'; הוא דחה הלכה זו וקבע: 'חס ושלום שאמר כך (רב יהודאי) [...] ושמא אדם אחר אמר משמו וטעה'.²⁸ ב'הלכות פסוקות' שלפנינו נפסקה ההלכה בנקודה זו בדרך אחרת, וייתכן שנזדמן לשואל נוסח משובש של הספר; אך יש לשים לב לכך, שהגאון אינו אומר שבדק את החיבור ומצא בו נוסח אחר, אלא מסיק על-פי שיקול דעתו והבנתו במקורות התלמודיים, שרב יהודאי בוודאי לא אמר את הדברים המיוחסים לו. ואשר לשאלה השלישית הנרמזת לעיל, ככל הנראה

22 לגבי הטענה הראשונה, ניתן להביא דוגמאות לא מעטות לשימוש בביטויים דומים ללא כל כוונה למעט – למשל ראש השנה יט ע"א (ומקבילה בתענית יז ע"ב): 'הימים האלה הכתובין במגילת תענית אסורין בין לפנייהם בין לאחרייהם...' (תוך הנגדה לשבתות ולימים טובים, אך לא לימים אחרים הרשומים במגילת תענית); לדוגמאות הקשורות בשימוש במלה 'זה', ראה: ביצה כה ע"ב; יבמות יח ע"א, יט ע"א; קידושין סג ע"א; בבא מציעא עב ע"ב; בבא בתרא קסד ע"ב; חולין סה ע"ב. לטענה השנייה – ראה להלן, הערה 35.

23 אף לפי התאריכים שנוקט דנציג (עמ' 17), נפטר רב יהודאי בשנת 762 לספירה, והראשון מבין שלושת הגאונים הנזכרים לסיום את כהונתו היה רב שלום, שכהן בין השנים 848–853 לספירה (עמ' 288); ומכאן, שבין סיום כהונתו של רב יהודאי לבין סיום כהונתו של הגאון 'הקדמון', שנשאל על החיבור המיוחס לו, עברו 91 שנה. אולם למען האמת, ייתכן שיש להקדים את פטירת רב יהודאי בשנה או שנתיים (ראה: דנציג, עמ' 17, הערה 5), ולדעתי יש לאחר את שנות כהונתו של רב שר שלום בשלוש או ארבע שנים (ראה מאמרי: 'עמרם בר ששנא – גאון סורא?', תרביץ, נו [תשמ"ו], עמ' 327–345), כך שבין שתי הכהונות היה כנראה הפרש של 95–97 שנים.

24 במקומות אחרים (למשל, עמ' 39–40 וסוף עמ' 63), דנציג מגלה מודעות להבחנה כזו ולחשיבותה, אך בהקשר הנוכחי הוא מתעלם ממנה.

25 הנחה זו מבוססת בעיקר על הקרבה הסמנטית הגדולה בין השורשים 'פסק' ל'קטע'; לדיון נרחב בנקודה זו, ראה דנציג, עמ' 53–56, עם הפניות לדיונים קודמים. אמנם מסתבר שניתן לראות בתואר 'הלכות קטועות' שם נרדף ל'הלכות פסוקות', לאור ההנחה ששמות אלה נתנו הקוראים, ולא המחברים – אך מצאנו ששם אחד משמש לכמה חיבורים (ראה: דנציג, עמ' 42, 265–267, 393–395), על אחת כמה וכמה ייתכן שניתנו לשני חיבורים שמות נרדפים יש גם לציין מספר עדויות בספרות הראשונים, המלמדות על כך ש'הלכות קטועות' הוא חיבור נפרד מן 'הלכות פסוקות', ודנציג חייב לדחות את דברי המחברים האלה בדרכים מדרכים שונות (שם, עמ' 54–56), על מנת לקיים את קביעתו.

26 ראה: עמ' 23, הערה 31; עמ' 137; עמ' 264, הערה 126.

27 יש להניח שמקומו היה מחוץ לבבל. עיין לעיל, הערה 24.

28 לדיון בתשובה זו ראה: דנציג, עמ' 292–293.

מדובר בשאלה שנשאל רב שר שלום גאון,²⁹ המבוססת על הבנה מוטעית בנוסח דוֹ-משמעי המצוי ב'הלכות פסוקות' ו'בהלכות גדולות'; השואלים מזכירים נוסח קרוב, אך לא זהה, שמצאו בחיבור שהם מכנים 'הלכות קטועות'.³⁰ הגאון דוחה את ההלכה שמייחסים השואלים לאותו חיבור, באומרו 'זוה שחקקתם לפנינו [...] לא שמענו מעולם לא בכתב ולא בעל פה ולא תעשו כך [...] ואל תטעו באותן הלכות קטועות, שאם כתוב בהן כך שלא כהלכה היא וטעות היא, ושמה הסופר טעה ולא הרב'. ניסוחים אלה מלמדים לדעתי באופן ברור, שהגאון אינו מכיר את החיבור הנדון מכילי ראשון.³¹ יתרה מזו: אילו החזיק המשיב בידו את ספר 'הלכות פסוקות', היה עומד בוודאי על הבנתם המוטעית של השואלים ומתקן אותה, כפי שעשה רב האי גאון, כשאותה טעות חזרה על עצמה בתקופה מאוחרת יותר!³² ואם אין כאן ראיה מוחלטת – הרי יש כאן רמז עבה לכך, שספר 'הלכות פסוקות' הגיע לבבל בין זמנו של רב שר שלום לבין זמנו של רב האי.³³

(4) כבר מזמנם של האזכורים הקדומים ביותר של החיבור, אנו עדים לספקות ולפקפוקים באשר למהימנות הייחוס לרב יהודאי, בין אם לגבי הלכה מסוימת בין אם לחיבור כולו. בדברים שצוטטו לעיל ראינו דוגמאות משני הסוגים, ואפשר להוסיף עליהן כהנה וכהנה.³⁴ אמנם במקומות רבים עוד יותר ציטטו מחברים שונים (כולל כמה מהמפקקים) מ'הלכות רב יהודאי' בלי לסייג ייחוס זה; אך אין הדבר מלמד בהכרח שהייחוס נראה להם ודאי, אלא שמקצתם הביעו את ספקותיהם לגבי הייחוס רק כשעסקו בקטעים שתוכנם היה חשוד בעיניהם.³⁵

29 התשובה מובאת על-ידי ר' יצחק ג' יגאת בשם 'מר רב שר שלום ואית דאמרי רב נטרונאי', ונראה שיש לדחות את הייחוס לרב נטרונאי ולקבל את הייחוס לרב שר שלום. ראה: דנציג, עמ' 288–289, הערה 64; וכן: ספרי (לעיל, הערה 10), עמ' 237–238, הערה 3.

30 בעקבות דברי ר' יוחנן בשם ר' שמעון בן יהוצדק, 'שמונה עשר יום בשנה יחיד גומר בהן את ההלל...' (תענית כח ע"ב), ספרי ההלכות מוסיפים את ההערה: 'יחיד דקא אמרינן גומר בהן את ההלל, לאו יחיד ממש קא אמרינן, אלא כל היכא דלא כניפין כולהון ישראל, יחיד קרו להון. והאי דקא מפיק להון בלשון יחיד, משום דכד כניפין כולהון ישראל ובעו למימר הלילא כל יומא על כל צרה שנגאלין הימנה, אמרין...'. ברור שהכוונה היא לציין שלעניין אמירת הלל בדילוג אין הבדל בין יחיד לציבור (רגיל, בניגוד להתכנסות של כלל ישראל); אך הניסוח מאפשר פירוש מוטעה, כאילו רק הציבור קורא הלל בדילוג, ואילו המתפלל ביחידות בימים אלה אינו קורא כלל את ההלל, וכך אכן הבינו השואלים שפנו לרב האי גאון (ראה להלן, הערה 32). השואלים שפנו לרב שר שלום מצטטים בשם 'הלכות קטועות' את הנוסח: 'לא יחיד ממש אלא אפילו צבור נקראים יחידים', וקורב להניח שאכן מדובר בציטוט מ'הלכות פסוקות', אלא שהיה להם נוסח שונה במקצת, או שהמובאה מנוסחת באופן חופשי.

31 למרות הניסיון של דנציג (עמ' 290) לפרש שהגאון התכוון לומר 'שלא קיבל את הדברים בשמועות ומסורות שבישיבה'. אמנם לשון 'שמענו' משמשת לעתים במשמעות 'קיבלנו' (עיין שם, והערות 73–74), אך כאן נראה לי שניסוחו של הגאון נחרץ וחד-משמעי מדי לאפשר פרשנות כזו.

32 ראה: דנציג, עמ' 318–319.

33 הגאון הראשון שהכיר בוודאי אישית את 'הלכות פסוקות' היה רב אהרן סרגאדו, ראה: דנציג, עמ' 310–313. (באשר לתשובה המנותחת שם, עמ' 293–300, לא ברור אם היא משקפת היכרות אישית עם הספר, וייחוסה מוטל בספק; על כל פנים, אף דנציג אינו סבור שיש להקדים אותה לזמנם של רב שר שלום ורב נטרונאי.) נוסף על תשובות הגאונים, נמצא שימוש ב'הלכות פסוקות' אצל שני מחברים לא־רבניים בני המאה התשיעית, אך אין עדותם משנה באופן יסודי את התמונה העולה מן המקורות הרבניים: אלדד הדני פעל במערב, בסוף המאה התשיעית (דנציג, עמ' 275); ואף את בנימין אלנהונודי, שפעל כנראה במזרח, אין סיבה לתארך לפני אמצע מאה זו. (ראה: דנציג, עמ' 272–274; לדעתו 'ניתן להגביל את תקופת פעולתו למחצית הראשונה של המאה התשיעית' [עמ' 274], אך הווכחה היחידה המוצעת לקביעה זו [בהערה 6 שם] היא שבנימין פעל לפני דניאל אלקומסי 'שעלה מפרס לארץ־ישראל בערך בשנת 880').

34 ראה: דנציג, עמ' 56–57, 294, 350, 370, 372–375. לא השתכנעתי מניסיונותיו של דנציג (ראה בייחוד שם, עמ' 56–57 והערה 95, והשווה: עמ' 707) להראות שהשימוש בביטוי 'מנסוב ל...' ('מיוחס ל...') אינו מצביע על פקפוק כלשהו של הכותב לגבי אמינות הייחוס.

35 השווה: B.M. Metzger, *New Testament Studies*, Leiden 1980, pp. 12–13, 17. לכן אין לצפות שגאונים

(5) הרובד הסתמי של 'הלכות פסוקות' מנוגד במספר מקומות לדברים המובאים במקורות אחרים, שקשה לפקפק במהימנותם, בשם רב יהודאי גאון. אמנם במקרים מרובים יותר תואמים דברי 'הלכות פסוקות' את המיוחס לרב יהודאי גאון; ולדעת דנציג, ההבדל במספר המקרים הוא מכריע בעניין זה.³⁶ עם זאת, לדעתי אין ההסכמות בין שני סוגי המקורות מוכיחות כלום כמעט, כל עוד לא יוכח שמדובר בשיטות ייחודיות, או לפחות בדעות מיעוט; ולעומת זאת, כל מקרה של סתירה בין המיוחס לרב יהודאי לבין המצוי ב'הלכות פסוקות' הוא בעל משקל של ממש. ביישוב סתירות אלה, דנציג נוקט דרך של טיעון שלפיה 'הלכות פסוקות' משמר הלכה קדומה עוד יותר, שרב יהודאי עצמו סטה ממנה במקרים הנדונים.³⁷ לדעתי אין כל יסוד ממשי לטענה, שעיקרו של 'הלכות פסוקות' נובע מתקופה שקדמה לרב יהודאי (ראה להלן, עמ' 147–149); כמו כן קשה להניח, שאותו גאון – שהוצג בדברי תלמיד תלמידו כשמן מופלג, שלא פסק הלכה מעודו אלא אם ביססה הן על מקורות תלמודיים והן על 'הלכה למעשה' שקיבל מרבותיו³⁸ – היה מוסר לתלמידיו הלכה קדומה שהגיעה לידי במסורת, ובו בזמן חולק עליה בפסיקתו האישית.

(6) בתוך החיבור מצויים שישה או שבעה אזכורים של רב יהודאי,³⁹ ולכאורה קשה להלום תופעה זו עם ההנחה שהחיבור כולו נערך בידי תלמידיו רב יהודאי ותחת פיקוחו. אפשר היה להציע שמסורות אלה התגלגלו כיחידות נפרדות, ונוספו בתקופה מאוחרת יותר לחיבור שיסודו בזמנו של רב יהודאי; אך דרכו של דנציג הפוכה כמעט: לדעתו עיקרו של 'הלכות פסוקות' קודם כאמור בהרבה לזמנו של רב יהודאי, ודעותיו האישיות של רב יהודאי צוינו במיוחד משמו, בשל היותן הרובד המאוחר ביותר שבחיבורו!⁴⁰

(7) לדברי דנציג (עמ' 197), 'הסיבה הבולטת לעין שציינו החוקרים בכדי לשלול את זיהויו של חיבורנו כספר שיצא מידי רב יהודאי ותלמידיו, הן המקבילות הקיימות בין ה'הלכות פסוקות' לבין ספר השאלות שנתייחס לרב אחא משבחה'. ואכן, מסתבר שבמספר קטן של מקומות ניתן להראות ש'הלכות פסוקות' השתמש בחומר שמקורו בשאלתא.⁴¹ דנציג היה יכול לתרץ זאת בטענה, ששאלות אלה (ואולי כל

מאוחרים ינקטו עמדה גורפת לגבי יצירה כמו 'הלכות פסוקות', ולהעלות טענות מעין: 'לא מצאנו שהתנגדו גאונים בכל לעצם החיבור 'הלכות רב יהודאי'...' (ראה לעיל, עמ' 143). יכול אדם לצטט מקור על סמך כינויו המקובל הגם שהוא מפקפק בייחוסו, והדבר מומחש בשימוש בן-זמננו – אף בספרות המחקר – בכותר 'תרגום יונתן' (לתורה) שנותנים מחברים רבים ללא ציון העובדה, שזהו תרגום המיוחס (פסידרו) ליונתן. ראה דוגמה מתחום שונה לגמרי: W.W. Buckland, *The Main Institutions of Roman Private Law*, Cambridge 1931, p. 34.

36 ראה: דנציג, עמ' 411–430. לא כל הדוגמאות משכנעות: למשל, העדרו (ככל הנראה) של פרק העוסק בהלכות נדרים אינו מוכיח, שלדעת המחבר אי-אפשר להתיר נדרים (ראה: דנציג, עמ' 425–427, ולהלן, הערה 61); ולעומת זאת, אין סתירה בין תשובת רב יהודאי לגבי מקור הדין של טבילת נידה לבין האמור ב'הלכות פסוקות': 'דהינדא ספיק זבות גינהו ונידה דאורייתא לית לך' (כפי שסבור דנציג, עמ' 429–430) – הכוונה של קביעה זו היא שבזמננו אין יישום מעשי להלכות של 'נידה דאורייתא', בגלל שכל הנידויות נחשבות כספק זכות, ולכן דינן חמור יותר.

37 ראה: דנציג, עמ' 416, 413. הוא מעלה גם את האפשרות שהגאון שינה את דעתו בנקודות אלה, או שאירע שיבוש באותם מקורות המייחסים לו דעות המנוגדות למצוי ב'הלכות פסוקות', אך קובע בצדק ששתי אפשרויות אלה אינן מסתברות במיוחד.

38 ראה לעיל, הערה 17.

39 ראה: דנציג, עמ' 415, הערה 3.

40 כדאי להזכיר כאן דוגמה אחת, שלדברי דנציג (עמ' 125–127) היא היחידה שבה 'מצאנו, שהפסק של הגאון מוסב ממש על ההלכה הסתמית ומפרשה; אך כאן מדובר בפרק שקדום הוא, וקורב לוודאי שנערך כולו מקודם לזמנו של רב יהודאי'. אולם כשמעיינים באותה הלכה (המובאת בהערה 62 שם), מתקבל רושם הפוך: 'בפריא בימא קדמא לחודיה קרן מן ויבא עמלק עד וישמע יתרו, ואף על גב דתישעה פיסוקי גינהו לא ליקרון ספי, דהכי אמ' מר רב יהודאי ראש מתיבתא: דאי קארו מן קמי ויבא עמלק, ליקרו; אם לא קארו מיקמי ויבא עמלק, ליקרי הלין תשעה פיסוקי ולא לדלגין'. לכאורה ההלכה הסתמית מנוסחת על-פי דברי הגאון!

41 ראה: דנציג, עמ' 197–203; ש' מורל, 'היחס בין השאלות ובין ספר הלכות פסוקות', *HUCA*, 43 (1972), עמ'

השאלות? קדמו לרב אחא משבתא, בן־זמנו של רב יהודאי גאון, והלה אינו מחברו של ספר השאלות – אלא עורכו.⁴² (אפשר היה להביא סימוכים חשובים לטענה זו ממקור שדנציג מביא בספרו [עמ' 178], והוא מייחסו לרב שמואל בן חפני גאון, אלא שתרגומו משובש: שם מדובר על 'שאלות אלפירוק אלתי צנעהא עלמאנא ואלפהא פקהאנא אלמתאכרין', כלומר 'שאלות הפירוק' – השאלות) אשר עשו [–דרשו] אותן חכמינו וערכו אותן חכמי ההלכה המאוחרים.⁴³ אולם הוא הלך בדרך אחרת, שאינה נהירה לי עד תום: לדעתו, העובדה שב'הלכות פסוקות' חסרים רוב הביטויים האופייניים של סוגת השאלות (דמחייבין בית ישראל', 'ברם צריך את למילף', וכדומה) מלמדת, ש'מקורן של ההלכות הללו ב'הלכות פסוקות' – אף אם הן מקבילות לאלו שמופיעות בשאלות! – הוא באותו החומר שממנו שאובות הדרשות עצמן כפי שנדרשו בציבור [...] ולא באוסף שנעשה בידי רב אחאי' (שם, עמ' 201). לא ברור לי אם רצונו לומר, כי 'הלכות פסוקות' שואב מדרשות השאלות בצורתן המקורית, לפני שרב אחאי עיבד אותן עיבוד ספרותי מסוים (כך משתמע לכאורה אף בעמ' 203), או שהוא שואב ממקורות שעמדו לרשותם של אותם דרשנים עלומי שם שהרצו בעלי־פה את השאלות, והם שהכניסו את הביטויים הנוכחים תוך כדי הרצאתם (ראה שם, עמ' 202).⁴⁴ על כל פנים נראה לי ודאי, שביטויים אלה נכללו בדרשות המקוריות שבעל־פה, וייתכן מאוד שמחבר(י) 'הלכות פסוקות' השמיטן במכוון.

מקורותיו של ספר 'הלכות פסוקות'

דנציג אינו מסתפק בטענה שספר 'הלכות פסוקות' נתחבר בידי תלמידי רב יהודאי גאון ותחת הדרכתו. הוא מרחיק לכת עוד יותר, וטוען שרובו המכריע של החומר הלא־תלמודי הכלול בו שייך לתקופה הרבה יותר קדומה – תקופת הסבוראים, או לכל המאוחר תקופת 'הגאונים הקדמונים' שפעלו מיד אחרי הסבוראים; על סמך תיאוריה זו הוא מסביר את מקצת הנתונים, שקשה ליישבם עם ההנחה שרב יהודאי הוא מחבר 'הלכות

253–268. דנציג (עמ' 203, הערה 48) עסק בקצרה במאמר של מורל, אך נראה שלא עיין כל הצורך בדבריו: מורל מבחין בצורה ברורה בין מקרים שבהם ניתן לדבר, לכל היותר, על שאלותא כפי שנדרשה בעלי־פה, לבין מקרים המצביעים כנראה על שימוש בצורה הספרותית הכתובה של הספר, המאופיינת בציון מספר דרשות חלופיות (ראה בייחוד שם, עמ' 263–264). אפשר להוסיף דוגמה, שאמנם אינה מלמדת על שימוש בנוסח הספרותי של הספר, אך היא מעניינת מבחינה אחרת: ב'הלכות פסוקות' נאמר: 'תניא איך: מברכין ברכת חתנים בבית חתנים כל שבעה...' (עמ' קט), ואין להבין את השימוש בביטוי 'תניא איך', מאחר שלא הובאה ברייתא קודמת! אך ניתן להסביר זאת אם מניחים שמאחורי קטע זה של 'הלכות פסוקות' עומד הקטע המקביל המצוי בתחילת שאלותא סז (השווה: מורל, שם, עמ' 254–255).

42 ראה ספרי: לתולדות נוסח השאלות, ניו־יורק–ירושלים תשנ"ב, הקדמה לוועידת, עמ' XV–XIV, והספרות שצוינה בהערות שם; ביקורת על גישתו הקיצונית של אפשטיין מצויה כבר במאמר של מורל, שם, עמ' 266.

43 אף במקומות אחרים בספר מצויים תרגומים בעייתיים מערבית־יהודית. לדוגמה: בעמ' 10 יש לתרגם בערך 'והוא נוהג אצלנו כמנהג התלמוד', או 'והוא אצלנו כתלמוד', ולא 'והם המשיכו מדרכי התלמוד'. בעמ' 373 יש לתרגם בערך 'ומה שאני מאמין הוא שמאמר זה אינו של אדונו מר רב יהודאי גאון ואינו [מייצג את] דעתו, [שהוא] היה מאור עינים, וזה מרחיק את הבנת [?] המאמר הזה כמות שהוא; אלא שהמוסר משמו לא הבין את דעתו בשמיעה, וקבע אותו [–את המאמר] לפי הבנתו'. בעמ' 423, הערה 54, נשמטו בתרגום המלים 'סוף ל"ג יום) מן ספירת השמונה (לאחר שילדה)'.
44 יש לשקול את האפשרות, שלרשות מחברי 'הלכות פסוקות' והלכות גדולות, דרשני השאלות ואחרים, עמדו גם מקורות מקיפים יותר, שהציעו סדרות שלמות של הלכות כאלה, אולי בשילוב עם מקורות תלמודיים – וזאת נוסף על הלכות בודדות בניסוח תלמודי. על כך ראה מחקר חשוב: ש' מורל, 'מקורותיו של ספר הלכות פסוקות: ניתוח צורני', PAAJR, 49 (1982), חלק עברי, עמ' 41–95; דנציג דוחה שיטה זו בכל תוקף (עיי' עמ' 164–165, ובייחוד בהערה 119 המשתרעת על עמ' 145–147), אך נראה שאין הוא מתמודד בצורה ראויה עם כמה מיסודיות.

פסוקות' (ראה לעיל, עמ' 146).⁴⁵ קביעה זו מבוססת כנראה על ארבעה יסודות: (1) ההנחה 'שרב יהודאי היה הצינור שדרכו נמסרו שמועות והלכות מרבנן סבוראי' (דנציג, עמ' 32); (2) העובדה שאחרוני הגאונים מייחסים הלכות בודדות המצויות ב'הלכות פסוקות' לסבוראים או לגאונים הסמוכים לזמנם; (3) העובדה שהחומר הלא-תלמודי ב'הלכות פסוקות' מנוסח באותו סגנון המאפיין הלכות אלה (כולל השימוש התדיר בביטויים כגון 'ואילו...', 'והיכא...', 'ומאן ד...'); (4) מיעוט ההלכות ב'הלכות פסוקות' שניתן להוכיח שנוסחו בתקופה בתר-סבוראית, או שניסוחן מדגיש שיש בהן שינוי או התפתחות לעומת ההלכה התלמודית (דבר שמצוי הרבה יותר ב'הלכות גדולות'). אולם נראה לי שהטענה איננה ניתנת להוכחה, והצעת בסיסה קלושה ביותר: אין יסוד של ממש לטענה, שרב יהודאי מילא תפקיד מיוחד במסירת תורת הסבוראים; וקשה לי אפילו לדמיין, במציאות של אמצע המאה השמינית בבבל, שבידי חכם אחד היו מסורות 'פרטיות' רבות כאלה שלא היו נחלתן של כלל חכמי הישיבה.⁴⁶ אין ספק שכלולות ב'הלכות פסוקות' מספר הלכות מתקופת הסבוראים, והלכות מרובות מאוד הדומות להן מבחינת הסגנון והניסוח; אך כפי שכותב דנציג עצמו (בעמ' 14), 'קשה לדעת אמנם, מלבד הפסקים הקדומים של "רבנן סבוראי"', עד כמה שלושת החיבורים הללו (הכוונה ל'הלכות פסוקות', 'הלכות גדולות' וספר השאילתות, י"ב) מכילים גם פסקים שנכתבו דווקא בידי הגאונים, בחיקוי לסגנון שרווח מכבר'. דנציג נוטה לצמצם את זמנם של מחברי ההלכות שב'הלכות פסוקות' 'עד למחצית השנייה של המאה השביעית',⁴⁷ כנראה משום שמצא כמה הלכות השייכות – לדעתו – לתקופה זו.⁴⁸ אך מי לידינו יתקע שלא המשיכו לנסח הלכות באותו סגנון אף במאה השמינית, ואולי אף מאוחר יותר? וכיצד נבחין בין הלכות שנוסחו בסגנון זה במאה השישית, והלכות אחרות שנוסחו באותו סגנון במאה השביעית, השמינית או התשיעית? העובדה ש'הלכות פסוקות' ממעט מאוד – בניגוד ל'הלכות גדולות' – לציין שהלכה מסוימת היא פרי התפתחות מאוחרת (דנציג, עמ' 165–167) בוודאי אינה יכולה לשמש כראיה חותכת 'שבחיבורו השתמרו הפסקים של הקדמונים, כמעט ללא שינוי והתאמה כלל בידי תלמידי רב יהודאי', או שהחיבור קודם ל'הלכות גדולות' מבחינה כרונולוגית; שהרי ייתכן שלמחבר(ים) 'הלכות פסוקות' היתה גישה שמרנית יותר מאשר למחבר 'הלכות גדולות', מבחינת התכנים, מבחינת דרך הצגתם, או משתי הבחינות גם יחד.⁴⁹

- 45 תופעות דומות, שמהדירים של טקסטים שאין זמנם ידוע בבירור נוטים להקדימם ככל האפשר, מצויות בניסיון של הילדסהיימר (לעיל, הערה 12) להראות שספר 'הלכות פסוקות' שבידינו אינו מקור ל'הלכות גדולות' אלא עיבוד מקוצר ממנו; ובניסיון של מרגליות (לעיל, הערה 20) להוכיח שרב האי גאון כבר הכיר את ספר 'הלכות קצובות'. כשהעליתי את הרעיון הכללי בפני פרופ' ח' מיליקובסקי ופרופ' י"א-ש, הם ציינו את הדוגמה הידועה של ש' בובר; ראה בייחוד את ההקדמה למהדורה שלו: מדרש תנחומא הקדום והישן... (!), וילנא תרמ"ה, עמ' ד-י.
- 46 למקורות שעליהם מסתמך דנציג, ראה: שם, עמ' 31–34 (ובייחוד: 31–32). ברוב המקורות האמורים לא מדובר כלל על רב יהודאי כמוסר מסורות, אלא שמשמשים בו נקודת ציון כרונולוגית (למשל: 'ונקטי רבנן משמיה דרב יהודאי וזכר אדונינו לברכה ומן רבואתא דקמיה' או '...משום ראשוני ראשונים קודם לומר רב יהודאי גאון ז"ל'); המקור היחיד המוסר '...שקבלו ממר רב יהודאי ז"ל שקבלה מרבו ורבו מרבו עד ר' יהושע דמתניתין(!!)' מופרך ממילא (עיין שם, עמ' 32, הערה 82). ואין לדמות את המצב ששרר בישיבות הגאונים במאה השמינית למצבים המשתקפים במקורות ידועים מתקופת התנאים, שמסורות מסוימות ידועות לחכמים בודדים בלבד (המפורסם בין אלה הוא, כמובן, ר' אליעזר בן הורקנוס).
- 47 ראה: שם, עמ' 165; בעמ' 167 שם מדובר על הלכה שלדעת המחבר היא 'מאד חריגה' משום שהיא משקפת את דעת חכמי הישיבה 'בדורו של רב יהודאי או מקדם לו'.
- 48 ראה: שם, עמ' 163–164 (דוגמה ברורה ומוסכמת – 'תקנת מורדת' המפורסמת), והשווה: שם, עמ' 167–171 (הלכה המשקפת לדעת המחבר את המציאות של הרעב השני של המאה השביעית).
- 49 אפשר גם ש'הלכות פסוקות' מיוסד (לפחות בחלקו) על מקורות בתר-תלמודיים מקיפים, ויש בכך כדי להסביר את דרכי הרצאתו; עיין לעיל, הערה 44.

הערות בעניין הלכות גדולות

ספר הלכות גדולות הוא המוקד השני של החיבור שלפנינו. נתחיל בשאלת זמן חיבורו. דנציג קובע (עמ' 185) שהספר נתחבר 'ברבע האחרון של המאה התשיעית', אך בלי להסביר כיצד הגיע לתאריך זה. על-פי שמות החכמים הנוכחים במהדורת 'אספמיה' של 'הלכות גדולות', הוא משער שם שמהדורה זו נערכה בשלהי המאה התשיעית,⁵⁰ ובעניין זה אכן נראים דבריו.⁵¹ מכאן עולה שספר 'הלכות גדולות' נתחבר בסוף המאה התשיעית לכל המאוחר, אך קשה יותר לקבוע 'תאריך שממנו', ולא ברור מה ראה דנציג לאחר כל-כך את חיבורו של 'הלכות גדולות'. אחד הגאונים מעיד – לפי הבנתי – ש'הלכות גדולות' השתמש בתשובה של רב יעקב גאון (שכיהן בסביבות שנת 825 לספירה), אך לא ברור לי אם פרשנות זו מקובלת על דנציג.⁵² בנושא זה יש להביא נתון נוסף (בניגוד לשיטת דנציג): ספר 'הלכות פסוקות' הגיע לבל, ככל הנראה, לא לפני אמצע המאה התשיעית (ראה לעיל, עמ' 142–145); ואם מניחים ש'הלכות גדולות' נתחבר בבבל, אין להקדים אותו למחצית השנייה של מאה זו. את ההסבר היחיד לתאריך שמציע דנציג מצאתי בסברתו (עמ' 234–236) אודות השיטה המצויה ב'הלכות גדולות', שאי-אפשר לקבל גרים מן ה'זנאיי' (קבוצה אפריקנית, שמשפר ניכר מבניה הגיעו לבל כעבדים): דנציג משער שדעה מחמירה זו נתחדשה בעקבות מרד גדול של עבדים אלה, שהתרחש החל בשנת 869 לספירה.

פרק שלם (פרק ז, עמ' 193–242) מוקדש לניסיון להוכיח, ש'הלכות גדולות' תלוי ב'הלכות פסוקות' (ראה לעיל, עמ' 141). כאן אני מסכים לחלוטין עם דנציג, אך צריך להודות שניתן להעלות טענות כבדות משקל נגד רוב ההוכחות שהביא. ראשית, כמה מהן מלמדות רק שמגוון המקורות המיוצג בספר 'הלכות גדולות' הוא גדול יותר מזה המיוצג ב'הלכות פסוקות' (כולל: שאילות, מסכתות 'נידחות' של התלמוד הבבלי⁵³ ומקורות ארצישראליים), וההבדל בזמנים הוא רק הסבר אפשרי אחד. שנית, העובדה שרק ב'הלכות גדולות' יש הקדמה – איננה מוכיחה הרבה: אפילו נניח שההקדמה של 'הלכות גדולות' היא חלק מקורי של החיבור,⁵⁴ לא היה מחבר 'הלכות פסוקות' חייב ללכת בעקבות מחבר 'הלכות גדולות' בחידוש זה⁵⁵ גם אם פעל אחריו. הראיות המשכנעות ביותר עולות מניתוח דרכי עבודתו של מחבר 'הלכות גדולות' ושימוש ב'הלכות פסוקות': אם במקומות שעולה מהם דרך שילוב החומר הלקוח מ'הלכות פסוקות' עם חומר הלקוח ממקורות אחרים (בעיקר השאילות),⁵⁶ אם ממקומות שניתן בהם להראות, על-פי ניתוח פרטני של הטקסטים המקבילים, שהנוסח של 'הלכות גדולות' משני והוא מעובד על יסוד הנוסח שב'הלכות פסוקות'.⁵⁷

50 אך בהערה 58 על אתר הוא כותב: 'בתחילת המאה העשירית'.

51 כך, למעשה, הציע כבר א' עפשטיין ('מאמר על ספר הלכות גדולות', הגרן, ג [תרס"ב], עמ' 70–71), אלא שהוא טרם הבחין בין 'מהדורה' קמאית לבין השלב של הוספת תשובות הגאונים.

52 בעמ' 256 ובעמ' 417, הערה 15, נראה שהוא מפרש כך; לעומת זאת, בעמ' 280, הערה 29, נראה שלדעתו מדובר בהוספה מאוחרת בנוסח 'הלכות גדולות'.

53 ההבדל בין 'הלכות פסוקות' לבין 'הלכות גדולות' בשימוש במסכתות אלה הוא בעצם בהיקף. ראה: דנציג, עמ' 196–193.

54 ראה: דנציג, עמ' 213, הערה 107, ולעומת זאת – עמ' 183 שם!

55 על מידת החידוש שבכתיבת הקדמה לחיבור, ראה: דנציג, עמ' 211 והערה 91.

56 דוגמאות יפות במיוחד מצויות בפרקים: הלכות חמץ, הלכות לולב. רק במקצת המקרים ניתן להעלות על הדעת שמחבר 'הלכות פסוקות' היה משמיט קטעים כאלה במכוון 'בגלל העדר חשיבות הלכתית' (כדברי הילדסהיימר, א, עמ' לד).

57 וכך עולה לדעתי מן הדוגמה שעליה מעיד רב האי גאון (דנציג, עמ' 316–317): יש לאמץ כנוסח 'הלכות גדולות' את הנוסח שמעיד עליו רב האי גאון, המציא אף בשני נוסחים של הספר, וזו הקריאה הקשה; בנוסחים אחרים של 'הלכות גדולות' מצוי נוסח מוגה (ראה: הילדסהיימר, א, עמ' 294). ובאותו נוסח של 'הלכות גדולות' שנראה

דנציג מציע (עמ' 187–189) 'דרך חדשה בהבנת היחס בין ה"מהדורות" ובביקורת הנוסח של החיבור. לדעתו, '...יש להפוך את הסדר המקובל באילן היוחסין של המהדורות: עד זמננו נחשבה תמיד המהדורה המודפסת (ד"ו) כנוסח הקדום של ההלכות גדולות, משום שאין בה פסקי הגאונים שנוספו לתוך נוסח ד"ב [...] אולם לי נראה, שמהדורת ד"ו אינה מן העדויות הקדומות [...] מסקנתי היא, שמבחינה טקסטואלית וסידורית, "אביו" של דפוס ברלין – כלומר "מהדורה" זו של החיבור, אך טרם נוספו בה פסקי הגאונים – היתה המהדורת הקדומה מבין העדויות השלימות הקיימות לפנינו. אמנם אני חוזר ומדגיש שהגעתי למסקנה זו מן העיון בסידור החומר במהדורות השונות ומן הסקירה של פרקי החיבור שהוכללו במהדורות הללו, ולא מתוך בדיקה שיטתית ומקיפה'.

דנציג צודק באומרו, שאין נוסח ד"ו הקדום שבעדויות, והוא כולל הוספות מרובות ותופעות משניות אחרות.⁵⁸ הוא צודק אף באומרו – בעקבות הילדסהיימר – שאין הכללת תשובות גאונים יכולה לשמש היום כסימן מובהק להבחנה בין שתי המהדורות (כפי שסברו החוקרים שהכירו רק את שתי המהדורות המודפסות, ד"ו ודפוס ברלין) – היות ששרדו בגניזה מספר עמודים מכתב־יד השייך ביסודו לאותה מהדורה כמו ד"ו, אך נוספו בו תשובות גאונים, כרגיל במהדורה השנייה.⁵⁹ אך מבחינה מתודית יש לזכור, שהשיטה הסטמאטית ('אילן היוחסין') לא נועדה לקבוע שאחד הנוסחים שבידינו הוא 'הקדום' מבין נוסחי החיבור, אלא לברר כיצד ניתן לבצע את מכלול הנתונים הטקסטואליים שבידינו, ובאיוז מידה, כדי להתקרב לנוסח המקורי של החיבור. הדרך לבירורים אלה מבוססת על זיהוי טעויות (או תופעות משניות אחרות) המאפיינות קבוצות של עדי נוסח.⁶⁰ ניתן להניח באופן תיאורטי, שקיימות שתי 'מהדורות' בעלות משקל סטמאטי זהה, שכל אחת מהן מכילה תופעות משניות משלה; ואז יהיה צורך לשקול את הנוסחים המתחרים על־פי אמות־מידה מקומיות, והערך המכריע של אילן היוחסין יוגבל רק למקרים של פיצול בתוך המהדורות.

התפיסה של דנציג מבוססת על שתי עובדות: ב'מהדורה' הכוללת את ד"ו (=דפוס ונציה, ודפוס ורשה המועתק ממנו) יש פרקים המוקדשים להלכות נדרים ונוזר, ואלה חסרים במהדורה הכוללת את דפוס ברלין; ולעומת זאת, המהדורה הכוללת את דפוס ברלין מכילה את החטיבה 'סדר פרשיות', החסרה במהדורה הכוללת את ד"ו. המהדורה הכוללת את דפוס ברלין שומרת לדעתו על המצב המקורי – 'סדר פרשיות' הוא מקורי ב'הלכות גדולות', ואילו הלכות נדרים ונוזר אינן מקוריות – ולכן הוא גורס: 'בוודאי שזהו הענף הקדום'. אולם, לדעתי ברור, שעדיף לבסס את אילן היוחסין על בדיקה שיטתית של שינויי הנוסח ברמה נמוכה יותר, ולא על שתי דוגמאות של חטיבות גדולות, שאת הוספתן או את השמטתן אפשר להסביר בדרכים שונות.⁶¹

מקורי, מצויה חזרה מוזרה על המלה ואכיל: '...אכיל ברישא מהאיך דמנטר ומברך עליה לאכול מצה ואכיל ומברך אמרו ואכיל...', שלדעתי אין להסבירה אלא כשריד של נוסח 'הלכות פסוקות', 'אכיל ברישא מהאיך דלא מנטר [...] ולבסוף מברך על כוית דמנטר לאכל מצה ואכיל ומברך אמרו ואכיל...'. בעל 'הלכות גדולות' עיבד נוסח זה ושינה את פסק ההלכה שבו, אך בלי להתאים אותו לגמרי מבחינה סגנונית. לעומת זאת אינני רואה למה ברור לדנציג במקרה אחר (שם, עמ' 315) 'שהמקור הקדום מבין שניהם הוא בוודאי זה שב'הלכות פסוקות', והוא שימש מקור לבעל 'הלכות גדולות', אלא ששינה והוסיף על ההלכה...'

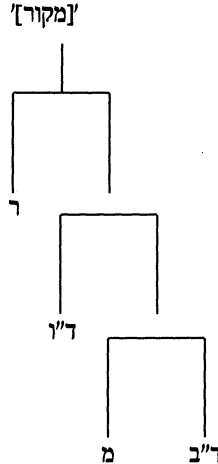
58 ראה: הילדסהיימר, א, עמ' 10–11 והערה 10.

59 ראה: דנציג, עמ' 188–189. הילדסהיימר (א, עמ' כ–כא) עסק בעיקר בצד השני של המטבע: סימנים – כולל עדות חד־משמעית של קטע גניזה אחד – לקיומה של 'מהדורה' מעין זו המצויה בדפוס ברלין ובכ"י מילנו, אך בלי ההוספות של תשובות גאונים.

60 ראה למשל: P. Maas, *Textual Criticism* (tr. B. Flower), Oxford 1958; לסקירה קצרה ראה ספרי (לעיל, הערה 42), עמ' 15–19.

61 לדעת דנציג (עמ' 189, הערה 69) יש להניח, ש'סדר פרשיות' נכלל בנוסח המקורי של 'הלכות גדולות', ומעתיקים מאוחרים יותר השמיטוהו בגלל שנתקלו בהבדלים בין המנהגים שלהם לבין אלה המתוארים במקור זה; אולם ייתכן

דומני שבדיקת שינויי הנוסח מעמידה תמונה שונה. אף אני טרם ערכתי 'בדיקה שיטתית ומקיפה', וברור שבדיקה כזו חיונית;⁶² אך בכל זאת, על-פי בדיקות מצומצמות, אני מציע אילן יוחסין אחר: ברור שהמהדורה הכוללת את דפוס ברלין וכתב-יד מילנו מכילה קריאות משניות משותפות רבות (תשובות הגאונים הנוספות הן רק הדוגמה הבולטת ביותר);⁶³ אך בכמה וכמה מקומות מצטרף הנוסח של ד"ו לנוסח של 'מהדורת ברלין' בקריאות משניות; כך עולה אף מדוגמה אחת שדנציג מנתח בפרוטרוט בספרו (עמ' 220–227), ומדוגמאות אחרות המוזכרות שם.⁶⁴ ואם כך הדבר, יש לשרטט את אילן היוחסין של העדים השלמים כך:⁶⁵

גם שחטיבה זו לא נכללה ב'הלכות גדולות' המקורי (אולי מאותה סיבה?), והיא נוספה (מן הסתם, מתוך 'הלכות פסוקות') בידי מעתיקים או מעבדים שלא היו רגישים כל-כך לסתירות כאלה, או שמנהגיהם התאימו להוראות שבמקור זה. לגבי הלכות נדרים ונזיר, סביר לקבל את דעתו של דנציג (עמ' 193–194), שהעדר פרקים אלה ב'הלכות פסוקות' נובע ממיעוט העיסוק במסכתות המתאימות, וכן (עמ' 196) שיש להסביר את הכללתם בכמה מנוסחי 'הלכות גדולות' על רקע 'דרכו של החיבור לשאוב ממקורות שונים' – אך לי נראה שאין לדבר על 'דרכו של החיבור' אלא על 'דרכו של המחבר'; ואילו את השמטת הפרקים הנדונים מנוסחים אחרים אפשר להסביר כנובעת מתחושה שהם אינם חשובים למעשה, בייחוד לפי אותה מגמה הידועה לנו היטב מספרות הגאונים (ראה למשל: דנציג, עמ' 425–427), לשלול או להגביל מאוד את השימוש בהתרת נדרים.

בדיקה כזו תצטרך כמובן לכלול את כתב-יד פריס 1402, שכיום הוא כולל כשליש מן הספר, וכן את קטעי הגניזה המרובים, המייצגים (אם כי במקוטע) עשרות כתבי-יד נוספים. כמו כן צריך לבחון את האפשרות שהתרחשה קונטמינציה במסורת הנוסח של הספר, עיין למשל: הילדסהיימר, א, עמ' כ, הערה 26.

עיין למשל: הילדסהיימר, א, עמ' טו, הערה 4.

עיין: דנציג, עמ' 218–219, 326, 568 (הערה 140). בתוך פרק אחד (הלכות לולב) מצאתי, על-פי שינויי הנוסח שערך הילדסהיימר, 14 מקומות שבהם נראה שמצויה הוספה משותפת בד"ו וב'מהדורת ברלין'. ראה: הילדסהיימר (שם), א, בשינויי הנוסח למקומות האלה: עמ' 341, שורה 10; עמ' 346, שורה 90; עמ' 347, שורה 17; עמ' 348, שורות 29, 35, 38; עמ' 349, שורה 48; עמ' 350, שורות 62, 67; עמ' 352, שורה 99; עמ' 353, שורות 10, 27; עמ' 354, שורה 32; עמ' 358, שורה 69 (במקצת המקרים מדובר בהוספת קטעים גדולים למדי; וקשה מאוד להגיח שנוסח כ"ו וסיקאן עבר הגהה שיטתית על-פי 'הלכות פסוקות', וקטעים אלה נמחקו במתכוון). ראה גם לעיל, הערה 57 (כתב-היד השומרים כנראה על הנוסח המקורי של 'הלכות גדולות' הם כ"ו וסיקאן וקטע גניזה אחד).

הסבר הסימנים: ר מסמן את כתב-היד המצוי בוויסקאן בשני כרכים, שמספריהם 136 ו-304; ד"ו מסמן את הדפוס הראשון, ויניציאה ש"ח (וכן את דפוס ורשה המבוסס עליו); ד"ב – את דפוס ברלין תרמ"ח–תרנ"ב (המבוסס על כתב-יד וסיקאן 142); מ מסמן את כתב-יד מילנו 14 (נוסח היסוד של מהדורת הילדסהיימר החדשה).

סיכום

יש להצטער על מספר ליקויים בתחום העריכה, המכבידים על המשתמש בספר כה חשוב. בולטת ביותר היא שיטת ההפניות המרובות ממקום למקום בתוך הספר, שאינה מציינת מספרי עמודים אלא תת־פרק ולעיתים סעיף ממספר בו. חסרים מספרי פרקים בכותרות הרצות, כך שהקורא מוצא את עצמו אנוס לחזור שוב ושוב אל תוכן העניינים, וממנו בחזרה אל הספר גופו. הספר אף משובץ טעויות דפוס לרוב.⁶⁶ אין בכל אלה כדי לגרוע מערכו הרב של המחקר הנדון בתחומים הביו־ביבליוגרפיים שהוא עוסק בהם. מן הראוי להזכיר שבהקדמה לספרו, דנציג כותב, שאין המחקר הנכחי אלא 'כפרוזדור לטרקלין', וחסר בו דיון שיטתי בשתי 'תכונות חשובות של חיבורנו [...] נוסח התלמוד בציטוטים הרבים שהובאו בחיבורנו, ודרכו של חיבורנו בפסיקת הלכה – והן היו צריכות לשמש כבסיס ועיקר של כל ספר מדעי שנכתב על הנושא...'. והוא מבטיח להמשיך את עבודתו 'בצורת מהדורה חדשה של "הלכות פסוקות"', עם שינויי נוסח מקטעי־הגניזה ששרדו מעדויות שונות לחיבורנו, יחד עם ביאור השיטות ההלכתיות ונוסחאות התלמוד אשר בו'. אכן, לפנינו ספר המשמש פרוזדור נכבד ביותר לטרקלין של חקר ספרות ההלכות בתקופת הגאונים, ויש לקוות שמחברו יזכה בקרוב להוציא לפועל את תוכניתו זו, ותהיה זו אף זכותנו.

66 ראה למשל: עמ' 2, שורה אחרונה: שאיו; עמ' 3, הערה 11: לנוסח שמופיעה; עמ' 31, שורה אחרונה: ה סבוראים; עמ' 111: הפניה לפרק ג, וצריך לומר: פרק ד; עמ' 220: בהלכות פסוקות, וצריך לומר: בהלכות גדולות. טעויות רבות במיוחד יש בהעתקת חומר בערבית־יהודית; למשל: בעמ' 183, הערה 48, מצויות שתי טעויות בתוך מובאה של כמה שורות ('אקסאח' במקום 'אקסאם', 'או' במקום 'אן'), ובעמ' 370 – שלוש שגיאות בתוך ארבע שורות של מובאה ('אבחדאת' במקום 'אבתדאת', 'נפסו' במקום 'נפסי', 'אנכא' במקום 'אנמא').